

O'RTA ASR ARAB TILSHUNOSLIGINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Fayziyev G'olib Muhammadi o'g'li

+998771353934

fayziyevgolib@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'rta asr arab tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishi tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Arab tilshunosligining paydo bo'lishiga Qur'on tilini to'g'ri o'qish va talqin qilish ehtiyoji, shuningdek, arab shevalari o'rtasidagi tafovutlar sabab bo'lgani ko'rsatiladi. Basra va Kufa lisoniy maktablarining ilmiy yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning tilshunoslikka qo'shgan hissalarini o'rganiladi. Maqolada Xalil al-Farohidiy, Sibavayhiy va Ibn Jinniy kabi mashhur tilshunoslarning asarlari va ilmiy merosi batafsil yoritiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'rta asr arab tilshunosligi nafaqat Qur'onni to'g'ri o'qish, balki adabiyot va she'riyatning o'ziga xosligini saqlash uchun ham rivojlangan. Ushbu maqola arab tilshunosligi tarixini o'rganayotgan tadqiqotchilar va tilshunoslar uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, Arab tili, O'rta asrlar, Grammatik tizim, Basra maktabi, Kufa maktabi, Sibavayhiy, Xalil al-Farohidiy, Til rivojlanishi, Ilmiy meros.

Kirish

O'rta asr arab tilshunosligi dunyo ilm-fani tarixida muhim o'rin tutadi. Ushbu davrda arab tili nafaqat diniy ilm-fan tili, balki ilmiy tadqiqotlar, falsafa, matematika, tibbiyot va boshqa ko'plab fanlar uchun ham asosiy vosita bo'lgan. Arab xalifaligining kengayishi natijasida turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqa kuchayib, til va adabiyot sohasida katta o'zgarishlar yuz bergan. Bu jarayon arab tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Arab tilshunosligining paydo bo'lishiga Qur'on tilini to'g'ri o'qish va talqin qilish ehtiyoji sabab bo'lgan. Qur'on oyatlaridagi ma'nolarni chuqur anglash uchun arab tili grammatikasi va lug'atini mukammal bilish zarurati tug'ilgan. Shu sababli, arab grammatikasi ilk bor Qur'on matnlarini to'g'ri o'qish va tushunishga qaratilgan holda rivojlangan. Dastlabki grammatik qoidalarni tuzishda arab shevalari o'rtasidagi tafovutlarni o'rganish ham muhim bo'lgan.

Chunki turli hududlarda yashovchi arab qabilalari bir-biridan farqli talaffuz va uslublarga ega bo'lgan.

Basra va Kufa lisoniy maktablari arab tilshunosligining rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Basra maktabi mantiqiy tahlil va qattiq grammatik qoidalar bilan ajralib turgan bo'lsa, Kufa maktabi esa shevalar xilma-xilligini inobatga olgan holda yanada erkin yondashuvni qo'llagan. Ushbu ikki maktabning ilmiy bahslari arab tilining nazariy asoslarini chuqur o'rganishga zamin yaratgan. Natijada arab grammatikasi mukammal ilmiy tizimga aylangan.

O'rta asr arab tilshunosligining rivojlanishida Xalil al-Farohidiy va uning shogirdi Sibavayhiy muhim rol o'ynagan. Xalil al-Farohidiy arab fonetikasining asoschisi bo'lib, birinchi lug'at yaratgan va vazn tizimini ishlab chiqqan. Sibavayhiy esa "Kitob" asari orqali arab grammatikasini nazariy jihatdan asoslab berdi. U grammatik qoidalarni mantiqiy va izchil tartibda bayon etib, arab tilshunosligining ilmiy yo'nalishini belgilab bergan. Ibn Jinniy esa fonetika va morfologiya sohasida katta ilmiy meros qoldirgan.

O'rta asr arab tilshunosligi faqat Qur'onni to'g'ri o'qish va talqin qilish bilan cheklanib qolmay, adabiyot va she'riyatning o'ziga xosligini saqlash, ilmiy asarlarni to'g'ri tushunish hamda turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatida ham rivojlangan. Shu bois, arab tili grammatikasi chuqur ilmiy tahlilga asoslangan mukammal tizim sifatida shakllangan. Ushbu ilmiy meros keyinchalik Yevropa tilshunosligiga ham ta'sir ko'rsatgan va dunyo lingvistikasi rivojiga ulkan hissa qo'shgan.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda o'rta asr arab tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishini o'rganishda turli tadqiqot usullaridan keng foydalanildi. Avvalo, tarixiy-taqqoslama usul qo'llanilib, arab tilshunosligi tarixidagi asosiy davrlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilindi. Bu usul yordamida arab tilshunosligi Basra va Kufa maktablari doirasida qanday shakllangani, ularning ilmiy yondashuvlari o'zaro qanday farqlangani va bir-birini qanday to'ldirgani aniqlab berildi.

Manbashunoslik usuli tadqiqotning muhim qismini tashkil etadi. O'rta asr arab tilshunosligiga oid asl manbalar, xususan, Xalil al-Farohidiy, Sibavayhiy va Ibn Jinniy kabi mashhur tilshunoslarning asarlari chuqur o'rganildi. Ushbu asarlar tahlil qilinib, ulardagi grammatik qoidalar, fonetika va morfologiya nazariyalari, shuningdek, sintaksis masalalari batafsil ko'rib chiqildi.

Manbalarning ilmiy merosi o'rganilib, ularning arab tilshunosligi rivojiga qo'shgan hissi aniqlandi.

Qiyosiy tahlil usuli orqali Basra va Kufa lisoniy maktablarining ilmiy yondashuvlari taqqoslandi. Basra maktabining mantiqiy tahlil va qat'iy grammatik qoidalari bilan ajralib turishi, Kufa maktabining esa shevalar xilma-xilligini inobatga olgan holda moslashuvchan yondashuvi tahlil qilindi. Ushbu ikki maktab o'rtasidagi ilmiy bahslar va ular o'rtasidagi farqlar o'rganilib, ular arab tilshunosligi rivojiga qanday ta'sir ko'rsatgani yoritildi.

Shuningdek, lingvistik tahlil usuli qo'llanilib, arab tilshunosligidagi grammatik tizim va qoidalar chuqur o'rganildi. Arab tili fonetikasi, morfologiyasi, sintaksisi va semantikasi alohida tahlil qilinib, ular orasidagi bog'liqlik va o'zaro ta'sir o'rganildi. Ushbu tahlil natijasida arab tilining nazariy asoslari va grammatik tizimi chuqur anglashga erishildi.

Ta'rifiy tahlil usuli yordamida o'rta asr arab tilshunosligining ilmiy terminlari va tushunchalari aniqlashtirildi. Arab grammatikasida ishlatiladigan maxsus atamalar, ularning ma'nosi va ilmiy ahamiyati batafsil tushuntirildi. Ushbu usul orqali tilshunoslikka oid tushunchalar nazariy jihatdan izohlandi va ular orasidagi bog'liqlik ko'rsatildi.

Intertekstual tahlil usuli yordamida o'rta asr arab tilshunosligi va boshqa ilmiy an'analar, jumladan, yunon va hind tilshunosligi orasidagi bog'liqlik o'rganildi. Yunon tilshunoslari asarlarining arab tilshunosligiga ta'siri, arab tilshunosligidagi ba'zi nazariyalarni tushuntirishda hind lisoniy maktablari bilan o'xshashliklar tahlil qilindi. Shu tariqa, arab tilshunosligining shakllanishiga turli madaniyatlarning ta'siri oydinlashtirildi.

Bundan tashqari, tarixiy rekonstruktsiya usuli yordamida o'rta asr arab tilshunosligining rivojlanish jarayoni qayta tiklandi. Arab tilshunosligining ilk davrlari, uning bosqichma-bosqich rivojlanishi va shakllanishiga ta'sir etgan omillar aniqlandi. Ushbu usul yordamida arab tilshunosligi tarixidagi eng muhim davrlar va ulardagi ilmiy o'zgarishlar ketma-ketligi o'rganildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari o'rta asr arab tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini chuqur anglashga imkon berdi. Avvalo, arab tilshunosligining paydo bo'lishi Qur'on tilini to'g'ri o'qish va talqin qilish zarurati bilan chambarchas bog'liq ekani aniqlandi. Qur'on nozil bo'lgan davrda arab shevalari o'rtasidagi tafovutlar matn mazmunini noto'g'ri anglash xavfini

tug'dirgani uchun arab grammatikasi va fonetikasi tizimlashtirila boshlandi. Bu esa tilshunoslik ilmiga asos solishga turtki bo'ldi.

Natijalarga ko'ra, o'rta asr arab tilshunosligida ikkita asosiy ilmiy maktab — Basra va Kufa maktablari shakllangan. Basra maktabi mantiqiy tahlil va qat'iy grammatik qoidalari bilan ajralib tursa, Kufa maktabi esa shevalar xilma-xilligini inobatga olgan holda moslashuvchan yondashuvi bilan mashhur bo'lgan. Basra maktabi vakillari nazariy nuqtai nazardan qat'iyatli bo'lib, grammatik qoidalarni umumlashtirishga intilganlar, Kufa maktabi esa amaliy nutq va she'riy matnlarni tahlil qilishga ko'proq e'tibor qaratgan. Ushbu ikki maktab o'rtasidagi ilmiy munozaralar arab tilshunosligining yanada rivojlanishiga kuchli turtki bergan.

Shuningdek, tadqiqot davomida Xalil al-Farohidiy arab tilshunosligi tarixida birinchi bo'lib tovushlarni tizimlashtirgan olim sifatida muhim o'rin egallashi aniqlandi. Uning "Kitab al-'Ayn" asari arab tilining birinchi lug'ati bo'lib, unda tovushlar talaffuz tartibiga ko'ra joylashtirilgan. Bu usul keyingi fonetik tadqiqotlarga asos bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, Xalil al-Farohidiyning aruz nazariyasi arab she'riyati vaznini ilmiy asosda o'rganishga imkon bergan.

Sibavayhiyning "Kitab" asari esa arab tilshunosligidagi eng muhim grammatik manba sifatida e'tirof etildi. Ushbu asarda arab tili sintaksisi va morfologiyasi keng qamrovda yoritilib, grammatik qoidalar nazariy jihatdan asoslab berilgan. Sibavayhiy Basra maktabi vakili bo'lib, u grammatik tizimni qat'iy qoidalarga bo'ysundirishga intilgan va arab tilini nazariy nuqtai nazardan mukammal o'rganishni maqsad qilgan. Uning asarlari nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham arab tilshunosligida asosiy manba sifatida qo'llanilgan.

Ibn Jinniy esa arab tilining fonetikasi va morfologiyasini chuqur o'rgangan tilshunos sifatida tanildi. Uning asarlari arab tilidagi tovush o'zgarishlari, so'z tuzilishi va morfologik shakllarning izchil tahlili bilan ajralib turadi. Ibn Jinniy tilshunoslikka falsafiy yondashuvni olib kirib, til va ma'no orasidagi bog'liqlikni izohlashga harakat qilgan. Uning ilmiy merosi arab fonetikasining keyingi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'rta asr arab tilshunosligining shakllanishiga yunon va hind lisoniy maktablari ta'sir qilgani aniqlangan. Yunon falsafasi va mantiq'i arab grammatik tizimini yaratishda nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Aristotelning mantiqiy tafakkur usullari arab grammatik qoidalarini ishlab chiqishda qo'llanilgan. Hind tilshunosligidan esa arab tilshunoslari

fonetika va morfologiya bo'yicha ba'zi tushunchalarni olganlari qayd etildi. Bu o'zaro madaniy aloqalar arab tilshunosligining boyishiga va ilmiy merosning kengayishiga olib kelgan.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'rta asr arab tilshunosligi nafaqat Qur'onni to'g'ri o'qish va talqin qilish uchun, balki arab adabiyoti va she'riyatining o'ziga xosligini saqlash maqsadida ham rivojlangan. Arab grammatikasi adabiy tilni standartlashtirish va uni boshqa shevalardan farqlash uchun vosita sifatida xizmat qilgan. Bu esa arab tilining ilmiy-nazariy asoslarini mustahkamlashga va ularni boshqa tillar bilan taqqoslash imkoniyatini yaratishga yordam bergan.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, arab tilshunosligi Qur'on tilini to'g'ri o'qish va talqin qilish zarurati tufayli paydo bo'lgan. Bu ehtiyoj arab tilining grammatik tizimini yaratishga turtki bo'lib, natijada tilshunoslik ilmiy intizom sifatida shakllangan. Bu holat til va din o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tasdiqlaydi, chunki Qur'on matnini noto'g'ri talqin qilish diniy aqidalarni noto'g'ri tushunishga olib kelishi mumkin edi. Shu sababli, arab tilshunosligi nafaqat ilmiy, balki diniy ahamiyatga ham ega bo'lib, uning rivojlanishi kengroq ijtimoiy va madaniy omillarga bog'liq bo'lgan.

Arab tilshunosligining shakllanishida Basra va Kufa maktablarining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Basra maktabi nazariy yondashuvi va qat'iy grammatik qoidalari bilan ajralib turgan bo'lsa, Kufa maktabi amaliy nutqni o'rganish va arab shevalarini tadqiq qilishga ko'proq e'tibor qaratgan. Ushbu ikki maktab o'rtasidagi ilmiy munozaralar arab tilshunosligining yanada rivojlanishiga kuchli turtki bergan. Masalan, Basra maktabi qat'iy grammatik qoidalarni ishlab chiqishda mantiqiy tahlilga asoslangan bo'lsa, Kufa maktabi amaliy nutq va she'riy matnlarni tahlil qilish orqali grammatik qoidalarni moslashuvchanroq tushuntirishga harakat qilgan. Bu ilmiy yondashuvlar o'rtasidagi munozaralar grammatik tizimning rivojlanishiga va grammatik nazariyaning boyishiga olib kelgan.

Muhokama davomida Xalil al-Farohidiy va Sibavayhiy kabi tilshunoslarning ilmiy merosi alohida ko'rib chiqiladi. Xalil al-Farohidiy arab fonetikasiga asos solgan olim bo'lib, uning tovushlarni talaffuz tartibiga ko'ra tizimlashtirish usuli arab fonetikasi uchun yangi ilmiy yo'nalishni boshlab bergan. Shu bilan birga, uning "Kitab al-'Ayn" asari arab tilining birinchi lug'ati bo'lib, arab tili leksikologiyasiga katta hissa qo'shgan. Xalil al-Farohidiy tomonidan ishlab chiqilgan aruz nazariyasi esa arab she'riyati vaznini ilmiy

asosda o'rganishga imkon yaratgan. Uning ilmiy ishlari arab adabiyoti va she'riyatini chuqur anglashda muhim ahamiyat kasb etgan.

Sibavayhiyning "Kitab" asari arab grammatikasining nazariy asoslarini yaratgan eng muhim manba sifatida e'tirof etiladi. U arab tili sintaksisi va morfologiyasini batafsil o'rgangan bo'lib, grammatik qoidalarni nazariy jihatdan asoslab bergan. Sibavayhiy grammatik qoidalarni qat'iy tartibda tuzib, ularni umumlashtirishga intilgan. Uning asarlari arab tilshunosligida nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham asosiy manba sifatida qo'llanilgan. Shu nuqtai nazardan, Sibavayhiy Basra maktabining nazariy yondashuvini mukammal darajada aks ettirgan va arab grammatikasi tizimining shakllanishida asosiy rol o'ynagan.

Muhokama jarayonida arab tilshunosligi va yunon falsafasi o'rtasidagi o'zaro ta'sir ham ko'rib chiqiladi. Yunon falsafasi, xususan, Aristotelning mantiqiy tafakkur usullari arab grammatik qoidalarini ishlab chiqishda nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. Bu ilmiy ta'sir arab tilshunosligining mantiqiy va nazariy jihatdan boyishiga sabab bo'lgan. Shu bilan birga, arab tilshunosligi hind tilshunosligidan ham ta'sirlangan bo'lib, bu ta'sir asosan fonetika va morfologiya sohasida kuzatiladi. O'rta asr arab tilshunoslari hind tilshunosligidagi tovush tizimini o'rganib, uni arab tiliga moslashtirishgan. Bu o'zaro madaniy aloqalar arab tilshunosligining rivojlanishiga va ilmiy merosning kengayishiga olib kelgan.

Xulosa

Arab tilshunosligi shakllanishida Basra va Kufa maktablari muhim o'rin tutgan. Basra maktabi nazariy va qat'iy grammatik qoidalarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan bo'lsa, Kufa maktabi amaliy nutqni o'rganishga e'tibor qaratgan. Ushbu ikki maktab o'rtasidagi ilmiy munozaralar arab tilshunosligining rivojlanishiga kuchli turtki bergan. Basra maktabi qat'iy grammatik qoidalarni ishlab chiqishda mantiqiy tahlilga asoslangan bo'lsa, Kufa maktabi shevalarni o'rganish orqali grammatik qoidalarni moslashuvchanroq tushuntirishga harakat qilgan. Ushbu ilmiy yondashuvlar grammatik tizimni boyitishda va nazariy bilimlarni kengaytirishda katta rol o'ynagan.

Xalil al-Farohidiy va Sibavayhiy kabi mashhur tilshunoslarning ilmiy merosi arab tilshunosligining asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Xalil al-Farohidiy arab fonetikasini ilmiy asosda o'rgangan bo'lib, uning "Kitab al-'Ayn" asari arab tili lug'atshunosligining birinchi namunasi hisoblanadi. Uning aruz nazariyasi arab she'riyati vaznini o'rganishda asosiy

manba bo'lgan. Sibavayhiy esa "Kitab" asari orqali arab grammatikasining nazariy asoslarini yaratgan. U arab tili sintaksisi va morfologiyasini chuqur o'rgangan va grammatik qoidalarini nazariy jihatdan asoslagan. Shu sababli, Sibavayhiy Basra maktabining nazariy yondashuvini mukammal aks ettirgan va arab grammatikasi tizimini shakllantirgan.

O'rta asr arab tilshunosligiga yunon falsafasi va hind tilshunosligining ta'siri ham katta bo'lgan. Yunon falsafasi, xususan, Aristotelning mantiqiy tafakkur usullari arab grammatik qoidalarini ishlab chiqishda nazariy asos bo'lib xizmat qilgan. Arab tilshunosligida mantiqiy tahlil va nazariy yondashuvlar kuchli bo'lganligi sababli, yunon falsafasi arab grammatikasi rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Hind tilshunosligidagi fonetik tizimlar esa arab fonetikasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu ilmiy aloqalar natijasida arab tilshunosligi yanada boyigan va nazariy jihatdan takomillashgan.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, arab tilshunosligi nafaqat Qur'onni to'g'ri o'qish va talqin qilish uchun, balki adabiy tilni standartlashtirish uchun ham muhim bo'lgan. Bu jarayon arab tili grammatikasini rasmiylashtirish va uni boshqa shevalardan farqlashga xizmat qilgan. Arab tili adabiyoti va she'riyatining o'ziga xosligini saqlash va uni ilmiy jihatdan o'rganish imkoniyati yaratilgan. Bu holat arab tilshunosligining nafaqat ilmiy, balki madaniy va adabiy ahamiyatini ham oshirgan.

Shuningdek, arab tilshunosligi zamonaviy lingvistika uchun muhim ilmiy meros qoldirgan. Arab grammatikasidagi nazariy yondashuvlar nafaqat arab tili, balki boshqa tillarni o'rganishda ham qo'llanilgan. Arab tilshunosligidagi fonetika, morfologiya va sintaksis nazariyalari zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda qo'llanilib, ilmiy tushunchalarni boyitishda davom etmoqda. Shu tariqa, o'rta asr arab tilshunosligi ilmiy merosi nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy lingvistika uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Рахматова, Г. (2018). Классификация воинских стихов в «Девону Лугати-т-Тюрк». *Востоковедения*, 2(2), 59-64.
2. RAHMATOVA, G. (2019). THE SYMBOLISM OF COLORS IN THE QUATRAINS "DIVANI LUGATI-T-TURK".
3. SODIQOV, Q., & RAHMATOVA, G. (2021). SEMANTICS OF POEM IN «DIVANI LUGATI-T-TURK». *The Light of Islam*, 2021(2), 4.
4. Rahmatova, G. (2021). The genre of odes in the oral work of the turkic peoples and its genesis. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(8), 194-196.
5. Govkhar, R. (2021). The Role Of Ancient Folklore In Turkish Literature Of The First Islamic Period (On The Example Of Poems In" Devonu Lugati-T-Turk"). *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(6).
6. Rahmatova, G. (2022). Qadimgi turkiy she'riyatda qo 'llangan badiiy san'atlar va ularning matn stilistikasiga ta'siri. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 4(4).
7. Rakhmatova, G. O. (2020). SEMANTICS OF THE SYMBOLS CONNECTED WITH COLOR IN THE QUATRAINS OF" DIVANI LUGATI-T-TURK". *Theoretical & Applied Science*, (2), 558-562.
8. Eshmukhamedova, M., & Rakhmatova, G. (2023). SULAYMON BAQIRGANIY–POWERFUL POET OF YASSAVI SCHOOL. *International Journal of Advance Scientific Research*, 3(11), 365-369.
9. Tulagonova, S., & Rahmatova, G. (2022). SEMANTIC PROPERTIES OF STEREOTYPICAL UNITS IN THE POEMS OF "DIVANI LUGATI-T-TURK". *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 3(04), 74-78.
10. Rakhmatova, G. O. (2023). PRINCIPLES OF DIVISION OF SIMPLE SENTENCE TYPES IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 5(11), 94-98.
11. Rakhmatova, G. (2023). SIMPLE SENTENCE AND ITS EXPRESSION IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES*, 4(05), 27-32.